

УДК 338.434

Л. Л. Мельник,
к. е. н., доцент кафедри менеджменту організацій, докторант,
Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

ФАКТОРНИЙ АНАЛІЗ ПРИБУТКОВОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

L. Melnik,
PhD in Economics, Associate Professor, Management of Organizations Department,
a doctoral student Dnipropetrovsk State Agrarian and Economic University

FACTOR ANALYSIS OF AGRICULTURAL ENTERPRISES PROFITABILITY

Досліджено економічний зміст дефініції "фактор", визначено систему факторів впливу на прибутковість, обґрунтовано їхню класифікацію, виокремлено і проаналізовано сучасні ключові фактори забезпечення сталої і зростаючої прибутковості сільськогосподарських підприємств.

The economic content of the definition of "factor" was defined, a system of factors of influence on profitability was identified, their classification was proved, the current key factors to ensure sustainable and growing profitability of agricultural enterprises were singled out and analyzed.

Ключові слова: фактор, прибутковість, прибуток, рівень рентабельності, сільськогосподарські підприємства, технічна оснащеність, менеджмент.

Key words: factor, profitability, profit, level of profitability, agricultural enterprises, technical equipment, management.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Для будь-яких сільськогосподарських підприємств ринково-підприємницького спрямування, незалежно від їхньої організаційно-правової форми, головною метою є максимізація прибутку. Його обсяги і рівень рентабельності — критерії і головні показники ефективності господарської діяльності агропідприємств. Прибуток вони використовують на різні цілі, виходячи із конкретних обставин для даного підприємства, необхідності вирішення ключових проблем. Нині для абсолютної більшості агропідприємств і сільського господарства в цілому такою проблемою є незадовільний стан техніко-технологічної оснащеності більшості сільськогосподарських підприємств. За даними науковців, наявність основних засобів в аграрних підприємствах України становить лише близько 17—20% від технологічної потреби. У цілому за рівнем технічної оснащеності вітчизняне сільське господарство нині відстає від сільського господарства країн-членів ЄС у середньому в 8—10 разів. В економічно високорозвинених країнах світу вже сформовані і функціонують постіндустріальні або інноваційні моделі сільського господарства. Саме тому нині для сільського господарства нагальною "...є необхідність формування в Україні вже у найближчій перспективі інноваційної моделі розвитку сільського господарства, спроможної забезпечити його стійке прискорене зростання" [7, с. 13].

Розбудова такої моделі потребує чималих коштів для інвестицій, які забезпечать розширене відтворення галузі на інноваційних засадах. Внутрішніми джерелами таких коштів на підприємствах можуть бути амортизаційні відрахування, доходи від емісії та продажу цінних паперів, залучення коштів працівників підприємств і банків. У сучасних умовах амортизаційній політиці притаманна низка проблем. Сільське господарство поки що непривабливе для залучення коштів зовнішніх інвесторів і банків. Саме тому реалії сьогодення диктують необхідність використання переважної частки прибутку як джерела розширеного відтворення і передусім для технічного переоснащення сільськогосподарського виробництва. Цілком очевидно, що такий напрям використання прибутку в майбутньому істотно вплине на підвищення прибутковості агровиробників. "Вирішення проблеми дохідності в агропромисловому комплексі неможливе без формування сучасної матеріально-технічної бази виробництва продукції" [5, с. 26].

На сьогодні обсяги одержаного прибутку в секторі сільськогосподарських підприємств істотно поступаються потребам коштів, необхідних для переоснащення їх техніко-технологічної бази. Купівельна спроможність аграріїв дозволяє покрити потребу в машинах та обладнанні не більше, ніж на 20% [3].

З огляду на викладене вище, логічно витікає ключове завдання, яке необхідно вирішу-

вати більшості сільськогосподарських підприємств — істотно підвищити обсяги прибутку і рівень рентабельності (як мінімум до 40—50%). Натомість у 2014 р. рівень рентабельності всієї діяльності підприємств в галузі сільського господарства України становив 8,8%, а операційної діяльності 21,1% [6, с. 53].

Маса і норма прибутку сільськогосподарських підприємств та рівень рентабельності виробництва визначаються великою кількістю факторів. Дослідження цього аспекту прибутковості важко переоцінити. Тут особливо чітко проявляється тісний зв'язок теорії з практикою. Перша, зрозуміло, має розробити теоретико-методологічні основи для другої, науково обґрунтувати систему факторів, визначити її складові, виокремити ключові, економічно обґрунтувати оптимальне співвідношення різних факторів. Зрештою жодна проблема в економіці не може бути успішно вирішена без теоретично обґрунтованих положень. Система факторів впливу на прибутковість не виключення з цього положення. Більш того, прибутковість вітчизняних сільськогосподарських підприємств, не дивлячись на певні зрушення, не досягла належного рівня. Щоб її підвищити, необхідно привести в дію всю сукупність факторів впливу на неї. А це в свою чергу надає особливої актуальності дослідженню факторів (чинників), які позитивно впливають на прибутковість.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Теоретико-методологічні та прикладні питання прибутковості в цілому і факторів впливу на неї зокрема, втілені в працях науковців В.Я. Амбросова, В.Г. Андрійчука, Л.А. Буркової, В.Я. Месель-Веселяка, П.Т. Саблука, О.М. Саприкіної, О.Ю. Скоромної та ін. Попри значну увагу до даної проблеми, залишається не вирішеною низка питань, пов'язаних з класифікацією факторів впливу на прибутковість, виокремлення пріоритетних, пошук шляхів підвищення прибутковості сільськогосподарських підприємств в умовах, коли вони мають включитися в Європейський простір.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою статті є теоретико-методологічне обґрунтування та розробка концептуальних засад щодо економічного змісту дефініцій "фактор", визначення системи факторів впливу на прибутковість сільськогосподарських підприємств, виокремлення і аналіз ключових факторів забезпечення їхньої сталої і зростаючої прибутковості.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження факторів впливу на прибутковість сільськогосподарських підприємств почнемо із в'яснення змісту низки дефініцій, що пов'язані з цією тематикою.

У словнику іноземних мов термін "фактор" [лат. *factor* — виробляючий] має декілька визначень.

1. Рушійна сила, причина якого-небудь явища, процесу або їхня істотна ознака. 2. Теорія факторів, що розглядає історичний розвиток як результат взаємодії різних і однаково важливих за своїм значенням факторів. У контексті прибутковості дефініцію "фактор" (або "чинник") доцільно визначити як причинно-наслідкову залежність. Тобто один процес (подія, явище) породжує другий і передає йому в часі. Перший є причиною, другий — результатом, наслідком. Тут маємо аналогію з дією об'єктивних економічних законів. Якщо йдеться про фактор як діючий, причинно-наслідковий процес, то йому притаманні такі ознаки: об'єктивність і усталеність (стійкість); масовість й істотність; повторюваність.

У наукових працях вітчизняних дослідників відносно факторів впливу на прибутковість (або факторів прибутковості), як і щодо більшості економічних досліджень, можна виділити спільні й відмінні, а іноді і альтернативні точки зору.

Практично загально визнаними положеннями з цієї тематики є наступні.

Прибутковість знаходиться під впливом великої кількості факторів. У сукупності вони утворюють систему. При цьому важливо підкреслити, що окремі фактори впливу на прибутковість підприємства взаємопов'язані, інтегровані, утворюють комбінацію, систему взаємозалежних факторів. У певній мірі вона має суперечливий характер. Звідси потреба формування ефективної комбінації факторів впливу на прибутковість сільськогосподарських підприємств.

Науково обґрунтованим є положення науковців щодо виокремлення в системі факторів прибутковості двох ключових підсистем: сукупність внутрішніх (ендогенних) і зовнішніх (екзогенних) факторів. Такий поділ зумовлений у першу чергу тим, що кожне товарне підприємство є відкритим, має двоїсту природу — приватну і суспільну, тобто, з одного боку, самостійно вирішує такі питання: що, як, скільки, для кого, з ким виробляти, а з іншого — враховує відповідну кон'юнктуру ринку.

Крім того, прибутковість в тій чи іншій мірі залежить від держави. При цьому вона може її зменшувати чи збільшувати за рахунок податків, або активно стимулювати зростання передусім через цінову і кредитну політику держави.

Сукупність екзогенних факторів фактично утворює макросередовище, у якому функціонує і розвивається кожна агробізнесова структура. Воно в свою чергу представлено сукупністю факторів, що не піддаються впливу з боку підприємств. Проте ці зовнішні сили з різним ступенем активності створюють сприятливе, або загрозове середовище для розвитку господарсько-бізнесової діяльності. Основними факторами макросередовища сільськогосподарського підприємства є економічне, природно-екологічне, інформаційне, науково-технічне, політико-правове, соціально-культурне і міжнародне середовище.

Внутрішнє середовище — це елементи та фактори, що визначають внутрішній стан розвитку підприємства й ефективність його діяльності. Йдеться про цілі та завдання, технології, структуру, потенціал, економічну й екологічну культуру, ефективність виробництва, розподіл, обіг, маркетинг та соціальну ефективність [8].

Дослідження публікацій вітчизняних науковців показує наявність різних підходів і критеріїв щодо кількості факторів впливу на прибутковість сільськогосподарських підприємств і виокремлення головних. П.Т. Саблук у доповіді на Десятих річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників "Проблеми забезпечення дохідності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період" виділяє 11 внутрішніх і 11 зовнішніх факторів впливу на прибутковість сільськогосподарських підприємств. У цій же доповіді він зазначає, що дохід підприємства залежить від чотирьох головних чинників: обсягу реалізації; структури і собівартості продукції та рівня середніх реалізаційних цін. Це чинники першого порядку. Але кожен з них зазнає впливу інших чинників, які охоплюють практично всі складові і зовнішнього, і внутрішнього економічного середовища.

Відносно порівняльної значимості внутрішніх і зовнішніх факторів впливу на прибутковість, то П.Т. Саблук вважає, що головні чинники посилення дохідності знаходяться у сфері дії безпосередніх суб'єктів господарювання. Але в цьому відношенні посилюється сутність і значення впровадження регіональної політики державної підтримки села. Економічний інтерес господарювання в аграрній сфері (як і в будь-якій іншій) значною мірою залежить від зовнішніх факторів, які в ринкових умовах кардинально змінили порядок формування доходів у сільськогосподарських підприємствах. Вимогою часу стала необхідність виробляти те, що можна продати й одержати необхідний прибуток [5].

Чимало науковців щодо рівня прибутковості стверджують, що на неї впливає значна кількість факторів, але найважливішими з них є ціна продукції та її собівартість. Інші фактори — це фактори другого порядку, які мають побічний вплив на рентабельність.

Нерідко науковці підкреслюють домінантність того чи іншого фактора впливу на прибутковість без співставлення з іншими. Частіше всього називають: матеріально-технічну базу підприємства; їхні розміри; відносини власності; організаційний чинник; стан ринково-підприємницького середовища; аграрна політика держави. Усі вони щодо сільськогосподарських підприємств України потребують окремого дослідження. Тут викладемо лише деякі теоретичні узагальнення щодо системи факторів впливу на прибутковість сільськогосподарських підприємств, розподілу їх на ендогенні і екзогенні, прямого та опосередкованого впливу.

На основі вивчення літературних джерел науковців аграрного профілю, узагальнення і критичний підхід до викладених їхніх поглядів, зарубіжний та вітчизняний досвід, логіка, а також об'єктивний аналіз щодо системи факторів впливу на прибутковість, їх класифікації і виокремлення ключових, дають підстави сформулювати наше власне бачення цих питань.

У реальній господарській діяльності агропідприємств цілком очевидно, що на їхню прибутковість впливає сукупність (система) факторів, що безпосередньо визначають розміри прибутку та рівень прибутковості. Внутрішні фактори формуються на мікрорівні, тобто знаходяться в господарстві. Оскільки фундамент сільськогосподарського підприємства становить його техніко-людська система і земельні ресурси, то їхня кількість і якість визначають потенціал прибутковості. Перед кожним підприємством стоїть завдання повного й ефективного використання усіх наявних виробничих ресурсів (техніко-людської системи і землі). Тільки в цьому разі вони із факторів у потенції стають факторами прямої дії на прибутковість підприємств. Обмеженість ресурсів змушують підприємство підвищувати ефективність їхнього використання. Це головне завдання організації виробництва (менеджменту підприємств). Зрештою це дає змогу при тих же ресурсах підвищити прибутковість.

Зовнішні фактори формуються на рівні макросередовища і не піддаються впливу з боку агропідприємств, тобто вони є неконтрольованими ними. На сьогодні у всіх економічно розвинених країнах особливе значення має державна аграрна політика в широкому значенні цього поняття, починаючи із створення право-

вого поля і закінчуючи регулюванням аграрного ринку (передусім цінова політика держави). Важливе значення має стан ринково-підприємницького середовища.

Окреме місце в системі факторів впливу на прибутковість сільськогосподарських підприємств належить пограничним (проміжним) факторам. Вони водночас є і внутрішніми, і зовнішніми. Основний серед них — це витрати виробництва. Оскільки значна їхня частка залежить від цін на покупні засоби виробництва, які визначаються ринком, то в цьому аспекті собівартість — зовнішній чинник. Але вона значною мірою залежить від продуктивного й раціонального використання виробничих ресурсів (уречевлених, людських, землі). І в цьому відношенні витрати підприємства є внутрішнім чинником впливу на прибутковість. В Україні в собівартість включається й орендна плата за землю, розмір якої визначається зовнішніми умовами.

Особливу групу становлять проміжні фактори, що є такими з точки зору їх формування і впливу на прибутковість. Йдеться передусім про створення по ініціативі декількох сільськогосподарських підприємств й інших агровиробників різних спільних структур. Вони, як правило, виконують постачально-збутові й переробно-обслуговуючі функції. В країнах Заходу таким фактором є кооперація фермерських господарств за різноманітними напрямками. Причому створення і розвиток обслуговуючих кооперативів традиційно підтримувався суспільством і державою. За великим рахунком, фактор обслуговуючих кооперативів — це захист фермерських господарств від значного диспаритету цін, від свавілля посередників. При цьому мова не йде про виробничі кооперативи. Стосовно їх, то йдеться про створення нової організаційно-правової форми господарювання, за якої досягається ефект масштабу виробництва. Тобто це вже внутрішній фактор.

Вважаємо, що немає принципового значення питання щодо виокремлення тієї чи іншої кількості факторів впливу на прибутковість. Адже класифікація взагалі — це один із прийомів економічного аналізу. Природа не класифікує. Це прерогатива науковців, які залежно від об'єкта і мети дослідження здійснюють розподіл факторів впливу на прибутковість агропідприємств. Тобто класифікація має враховувати цілі дослідження.

Більш важливим є виокремлення окремих блоків у системі факторів: економічний; соціальний; організаційно-правовий; екологічний. А в кожному з них групи факторів, у яких доцільно виділити домінуючий, ключовий. Тобто

важливо підкреслити той факт, що весь комплекс внутрішніх і зовнішніх факторів діє системно й одночасно. Але вплив окремих з них є різнопо-тужним, а нерідко і різноспрямованим. І в цьому контексті як теоретично, так і практично важливо визначити домінуючий фактор, характер і міру його впливу на прибутковість. Цілком можливо, виокремлення двох чи навіть більше факторів першого порядку. Який із численних факторів впливу на прибутковість агроформувань є домінуючим? Однозначної відповіді серед науковців не існує. При цьому одні надають перевагу техніко-технологічній оснащеності підприємства і, зрозуміло, її ефективному використанню, другі менеджменту, треті оптимальним розмірам підприємства. У цьому зв'язку наведемо декілька положень вчених економістів-аграрників щодо забезпечення стратегічної стійкості агропідприємств, що має пряме відношення до їхньої прибутковості. Автори виділяють виробничі, технологічні, фінансові, маркетингові, соціальні, екологічні фактори. Але для того, щоб обгрунтовано визначити ці фактори стосовно сільськогосподарських підприємств, необхідно врахувати специфічні особливості їх функціонування. Це, зокрема, залежність від природно-кліматичних факторів та появи, у зв'язку із цим, додаткових ризиків, низькою оборотністю оборотних активів, яка залежить від природно-біологічного циклу випуску продукції, нерівномірністю грошового потоку за періодами року, низькою ліквідністю активів та ін. Крім того, необхідно враховувати ту обставину, що сільськогосподарське виробництво перебуває під впливом не лише економічних, а й соціально-політичних факторів, пов'язаних із продовольчою безпекою держави та доступністю продовольства для всіх категорій населення. Це змушує уряд часто вдаватися до не ринкових методів формування цін на продовольчі ресурси, що ставить виробників аграрної продукції в нерівні умови порівняно з іншими суб'єктами ринку.

Наступна група факторів забезпечення стратегічної стійкості сільськогосподарських підприємств відноситься до відповідних характеристик їх внутрішнього середовища. Це стосується в першу чергу технологічних, кадрових і організаційно-виробничих факторів, а також якості менеджменту. Зокрема впровадження прогресивних енергозберігаючих технологій вирощування сільськогосподарських культур і тварин дає можливість знизити витрати на виробництво і зменшити ризики, зв'язані з негативним впливом природно-кліматичних факторів. Наявність у підприємстві висококваліфікованих кадрів, здатних приймати рішення в

нестандартних ситуаціях, також зменшує ризики і підвищує стратегічну стійкість підприємств [7, с. 740—741].

Якщо виходити з того незаперечного факту, що в кінцевому підсумку прибуток — це різниця між ринковою ціною виробу (чи послуги) і витратами на його виробництво й реалізацію (повна собівартість), то в цьому контексті, на наш погляд, слід виокремити два домінуючі фактори прямої дії — собівартість і ціна (зрозуміло, що обсяги прибутку визначаються розмірами цих факторів). Інакше кажучи, на вищому щаблі загальної сукупності факторів впливу на прибутковість знаходяться два фактори. А вже потім з метою найповнішого розкриття проблеми, що вивчається, слід визначити фактори, які впливають на собівартість і ринкові ціни.

Сутність собівартості продукції в сільськогосподарських підприємствах, її види, класифікація витрат, їхній поділ на постійні й змінні — усі ці питання достатньо повно висвітлені не тільки в науковій, але і в навчальній економічній літературі. Саме тому розглянемо тільки положення щодо собівартості як чинника впливу на прибутковість підприємств, на яке, на наш погляд, не звертається належної уваги з боку науковців.

Більшість з них вважають, що рівень витрат — це лише "один із факторів, який впливає на рівень прибутку". Є всі підстави вважати, що "рівень витрат" — це не просто "один із факторів, який впливає на рівень прибутку". Це особливий фактор прямої дії, у якому проявляється, фіксується кінцевий ефект дії усіх внутрішніх факторів і в значній мірі зовнішній, а саме: вартість (ціни) на засоби виробництва, що купує сільськогосподарське підприємство в підприємствах першої сфери АПК (амортизаційні відрахування, вартість мінеральних добрив, пального і мастильних матеріалів, оплата послуг і робіт стороннім організаціям і т.ін.). Цілком очевидно, що вартість покупних матеріальних витрат і послуг "арифметично" включається в ціну виробленої продукції поряд з амортизаційними відрахуваннями. Від самого підприємства залежить лише раціональне й ефективне їхнє використання.

Відносно співвідношення двох складових собівартості продукції — ендогенної і екзогенної, то в міру розвитку суспільного поділу праці, поглибленням виробничої спеціалізації агропідприємств, вони все більше використовують покупні засоби виробництва в підприємств третьої сфери АПК. Відповідно в собівартості зростає частка цінового чинника. Так, у структурі витрат на виробництво сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах України частка матеріальних витрат, які

увійшли до собівартості продукції у 1990 р., становила 49,4%, а в 2014 р. 80,8% [6, с. 59].

Питання цін на аграрному ринку — об'єкт спеціального дослідження. Тут лише зазначимо, що ціновий фактор відносно агропідприємств, які не є монополістами чи олігополістами, є для них екзогенними. Вони не можуть вплинути на нього. Тобто підприємства мають адаптуватися до існуючих ринкових цін на покупні засоби виробництва. Але й вони можуть вплинути на них в подальшому. Так, у зарубіжних країнах неминучою реакцією фермерів на диспаритет цін з боку підприємств першої й третьої сфер АПК стало створення й розвиток постачально-збутових кооперативів. Можливі й поодинокі дії агровиробників, зокрема пошук таких ринків, на яких більш сприятливі на даний момент ціни.

Важливим аспектом дослідження ринкової складника собівартості продукції є її прямиий зв'язок із "надприбутком" як часткою прибутку окремих підприємств. Він є наслідком дії стимулюючої функції ринку. При розкритті її змісту допускається відповідність на ньому попиту і пропозиції на даний товар і відповідно формується ціна рівноваги на нього. Вона близька до вартості товару. Її складовою є не собівартість окремого товару, а суспільно необхідні витрати. Вони формуються за суспільно необхідних умов виробництва (середнього рівня техніко-технологічної оснащеності, професійної підготовки працівників, менеджменту, відповідно й середня продуктивність та інтенсивність праці, витрати сировини і матеріалів і т.ін.). Такі витрати виробництва в умовах досконалого ринку відшкодовуються в ціні рівноваги.

На практиці, як відомо, витрати приймають форму витрат конкретного виробника, собівартості його продукції. Кожний з них, керуючись мотивом максимізації прибутку, намагається мінімізувати останні. Тобто прагнення одержати додатковий (надлишковий) прибуток спонукає його до зниження витрат живої й уречевленої праці. А це потребує приведення в дію усіх чинників, що впливають на рівень продуктивності праці і собівартість: продуктивність техніко-технологічної бази виробництва, тобто рівень його технічної оснащеності і технологій, що застосовуються у виробництві; рівень кваліфікації працівників у широкому розумінні цього поняття; умови, організація і оплата праці; рівень інтенсивності праці; розміри підприємства (рівень концентрації виробництва); природні чинники у сільському господарстві і деяких інших галузях економіки. Продуктивне й ефективне їх використання знижує собівартість продукції в розрахунку на одиницю виробу.

Ті підприємства, які першими впроваджують досягнення НТП у виробництво, за даних ринкових цін, одержують додатковий прибуток (окрім середнього по галузі) за рахунок більш низької собівартості своєї продукції (порівняно із середньо суспільним рівнем). Кількісно цей прибуток вимірюється як різниця між суспільними витратами і більш низькою собівартістю даного виробника. Цілком очевидно, що такі підприємства мають більші можливості не тільки для розширеного відтворення на екстенсивних, але й інтенсивно-інноваційних засадах. Зрештою створюються умови для забезпечення сталої і зростаючої прибутковості. З часом, зрозуміло, новітні види техніки і технологій, менеджменту стають надбанням більшості виробників, а це приводить до того, що вже вони формують суспільно-необхідний рівень витрат виробництва і джерело цього додаткового прибутку перестає діяти. Але прагнення підприємців його одержувати є неперехідним. Саме воно лежить в основі постійного впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу і на цих засадах забезпечення зростання прибутковості. В результаті виграє й суспільство. Тут маємо приклад, коли "егоїстичні" інтереси товаровиробників співпадають із суспільними. Підприємства, у яких індивідуальні витрати менше середньосуспільних, можуть і нерідко використовують цінові методи конкурентної боротьби і тим самим зміцнюють й розширюють ринкову владу в даній ринковій ніші.

Таким чином, рівень витрат виробництва є не просто одним із факторів впливу на прибутковість підприємства. Це ключовий фактор, оскільки в умовах досконалого ринку підприємство може збільшувати прибуток не за допомогою маніпуляції ринковими цінами, а зниженням витрат виробництва на засадах впровадження у виробництво досягнень НТП, а також забезпечення оптимальних розмірів підприємства, у якому сукупні витрати виробництва в розрахунку на одиницю виробу, є мінімальними. При цьому важливо підкреслити, що джерело такого надприбутку знаходиться у виробничому процесі (на відміну від ринково-монопольного, за рахунок нееквівалентного обміну на ринку). І це вже техніко-технологічний і організаційний аспекти виробництва на рівні окремих підприємств і, по можливості, зменшення витрат, пов'язаних з реалізацією товарів.

Нами досліджені фактори збільшення прибутковості підприємств, які можна назвати цивілізованими. Але, як відомо, суб'єкти господарювання з метою максимізації прибутку іноді використовують і "нецивілізовані" чинники.

Взагалі вони відомі і, на жаль, особливо поширені в країнах, у яких ринково-підприємницьке середовище не досягло високого рівня розвитку. Такою поки що є економіка України, у т.ч. її аграрна сфера (низька якість продукції, перевищений вміст нітратів, неправдива реклама і т.п.). Чи повинна в цьому природа ринкової економіки? Якщо йдеться про т.зв. класичну модель з ринком досконалої конкуренції, то вона має об'єктивний і спонтанно-діючий механізм захисту покупця (споживача) від можливих негативів використання виробниками нецивілізованих факторів прибутковості. Цей механізм описаний ще А. Смітом. Коротко його зміст і дія в наступних положеннях.

В основі максимізації прибутку лежить концепція "економічної людини", яка керується у своїй діяльності егоїстичними, особистими економічними інтересами і потребами. Принагідно зазначимо, що існування егоїстичних інтересів визнавали раніше англійські філософи XVII ст. (Т. Гобс та ін.). Але вони трактували їх як руйнівну силу. А. Сміт проголосив людський егоїзм природним фактором суспільного поступу. Іншими словами, він робив особливий наголос на значенні особистого інтересу як могутнього стимулу прогресивного розвитку людського суспільства. Йдеться про те, що максимізуючи прибуток, кожний товаровиробник, за умов жорстокої конкуренції за покупця, об'єктивно змушений розв'язувати низку завдань, і насамперед, до мінімуму скорочувати витрати на виробництво і реалізацію товарів. При цьому він враховує їхню якість як головний метод у конкурентній боротьбі. А це потребує впровадження у виробництво досягнень НТП з метою розширення й удосконалення виробничих процесів, економії матеріальних, людських і фінансових ресурсів, підвищення кваліфікації працівників, удосконалення менеджменту тощо. При цьому виробник зважає на запити покупців і намагається найповніше й найефективніше їх задовольняти. Зрештою продуктивність й ефективність виробництва та якість продукції — головна турбота товаровиробника. І це все контролює ринок через споживача. Досконалий ринок також блокує необгрунтоване підвищення ринкових цін. Усе це в кінцевому підсумку блокує нецивілізовані чинники максимізації прибутку, підштовхує, змушує підприємців до таких дій, які йдуть на користь споживача і суспільства в цілому. За висловом А. Сміта, товаровиробник і не підозрює, що він цьому сприяє.

Разом з тим, потрібно підкреслити, що ринок досконалої конкуренції — це його теоретич-

на модель. На практиці він не зустрічається, хоча в "класичному" товарному виробництві теоретична модель досконалого ринку (як один з наукових методів дослідження реального ринку) більш-менш відповідала реальній моделі. Однак з часом розрив між ними збільшувався. І тут слід звернути увагу на ту обставину, що результатом "природного" розвитку ринкової економіки в цілому і конкуренції зокрема, є концентрація капіталу і виробництва. А коли цей процес досягає певного рівня, виникає можливість, яка часто приводиться в дію окремими виробниками, образно кажучи, вийти з-під контролю ринку. Тобто намагання максимізувати прибуток за рахунок завоювання владної позиції на ринку, зайняти олігопольне і навіть монопольне положення. Алгоритм розвитку досконалої конкуренції нерідко набуває такого вигляду залежностей: "досконала конкуренція — концентрація виробництва — олігополія — монополія". Зрештою відбувається істотне послаблення захисних дій конкуренції щодо використання нецивілізованих методів прибутковості товаровиробниками. У їхньому складі прийнято вважати, що пріоритетне місце належить підвищенню цін, що, зрозуміло, за даної собівартості, збільшує прибуток без будь-яких на це витрат. Йдеться про монопольно високу ціну, яка перевищує нормальну ціну на монопольний надприбуток. Останній — це економічна реалізація панування монополіста (олігополістів) на ринку. Крім того, у таких підприємствах, як правило, витрати виробництва нижчі суспільно необхідних і вони одержують за рахунок цього надприбуток цивілізованим шляхом. Джерелом монопольного прибутку є кошти покупця їхньої продукції. Відносно монопольно низьких цін, за якими монополія купує товари, то джерелом надприбутку в неї є відрахування з потенційного доходу продавця.

Менша увага з боку науковців приділяється такому факторові збільшення прибутку як зниження собівартості продукції за рахунок погіршення її якості в широкому розумінні цього поняття, ухилення від прийнятих стандартів. Шкода споживачам у цьому випадку не тільки економічна, але й соціально-демографічна щодо харчових продуктів (згубний вплив на здоров'я людей, тривалість їхнього життя).

В Україні обидва фактори, наведені вище, отримали широкий розвиток, насамперед щодо партнерів сільського господарства по АПК. Зрештою в міру послаблення досконалої конкуренції посилюється використання нецивілізованих чинників максимізації прибутку. Але в сучасних моделях ринкової економіки (зміша-

на, соціально-ринкова і т.п.) у складі господарського механізму поряд з ринковим, посилився державний. Ключовий аспект державного регулювання економіки в країнах Заходу — це той факт, що ринкова конкуренція захищається державою різними економічними і адміністративними методами, антимонопольним законодавством зокрема. І не менш важливим є контроль держави за якістю продукції, особливо харчових продуктів і сировини, з якої вони виробляються, сприяння виробництву екологічно чистої (органічної) продукції.

Важливим практичним аспектом прибутковості є питання щодо визначення ключового, домінантного фактора впливу на неї в їхній системі і щодо двох складових. Наше бачення вирішення цього питання в тому, що порівняння факторів впливу на прибутковість сільськогосподарських підприємств — справа непроста. І не випадково дотепер не розроблена методика визначення структури (питомої ваги) впливу внутрішніх чинників на кінцеві результати господарської діяльності сільськогосподарських підприємств і їх прибутковості. Напевне, й зробити це більш-менш точно неможливо.

Проте в працях окремих науковців наводяться конкретні дані цього питання. Наведено декілька прикладів щодо тих чи інших факторів впливу на ефективність господарської діяльності, а відповідно й прибутковість підприємств. У цілому по підприємству власність визначає близько 10% успіху господарської діяльності. Останні 90% залежать від складної системи як об'єктивно діючих, так і свідомо регульованих правових, економічних і організаційних відносин, яка може бути визначена як внутрішньогосподарський механізм роботи аграрних підприємств [4]. Наводилися дані про те, що вже нині за рахунок організаційних факторів досягається 30% економії живої праці. В розвинутих країнах раціональна організація виробництва забезпечувала 20—50% приросту національного доходу [1]. А окремі науковці, посилаючись на спеціалістів із менеджменту, стверджують, що ефективність економіки лише на третину зумовлюється вкладеннями в обладнання, техніку. Все інше залежить від інтелектуального потенціалу, зокрема від кваліфікації керівників, рівня їх компетентності, вміння передбачати, приймати обґрунтовані рішення [2]. Але частіше всього мова йде про домінантність того чи іншого фактора впливу на прибутковість. Зокрема, на сьогодні "...домінуючим чинником, що має вплив на рівні економічної ефективності, залишається обсяг (концентра-

ція) виробництва і в залежності від раціонального використання природно-економічних умов ефективність виробництва зростає до стабільно стійкого стану, що забезпечує довготривале розширене відтворення" [5, с. 31]. Натомість більшість таким фактором вважають приватну власність і приватні форми господарювання, тотожність власності і праці зокрема.

Ціновий фактор — є зовнішнім фактором прямої дії на прибутковість. Чимало науковців вважають, що ціна продукції — найважливіший фактор впливу на прибуток, оскільки вона істотно впливає на собівартість.

Неупереджене дослідження цієї тематики дає підстави сформулювати такі положення. І теоретично, і практично прибутковість будь-якої господарської одиниці на первинному рівні визначається низкою внутрішніх чинників. Усі вони по-своєму важливі. Але більш-менш точно визначити частку кожного з них у системі внутрішніх чинників практично неможливо, особливо в землеробстві, у якому на продуктивність й ефективність істотно впливають природно-кліматичні умови. Важливо також враховувати взаємодію окремих факторів. Так, рівень технічної оснащеності господарства щодо землеробства потребує відповідних земельних площ. Тільки за такої умови можливе ефективне й повне використання техніки.

Слід також звернути увагу на ту обставину, що економічна вагомість того чи іншого фактора змінюється в міру розвитку продуктивних сил і не однакова для різних видів аграрного виробництва, наприклад, у зерновиробництві і садівництві.

Відносно абсолютизації дії чинника "трудової" приватної власності, то його економічна вагомість, безперечно, досить суттєва, але зменшується, "розмивається" в міру використання техніки і технологій, найманої праці, розмірів підприємства. І тільки в трудомістких видах сільськогосподарської продукції цей чинник й нині займає провідне місце.

Стрімкий розвиток продуктивних сил у сільському господарстві, впровадження досягнень НТП (щодо техніки і особливо технологій), об'єктивна необхідність відновлення й розвитку сільського господарства на інтенсивно-інноваційних засадах — надають чиннику техніко-технологічної оснащеності і відповідно професіоналізму тих, хто її використовує (техніко-людська система) визначального значення. Але зрештою прибутковість залежить від організації господарської й комерційної діяльності, тобто менеджерів підприємств. І тут слід погодитися з думкою тих науковців, які вважають, що дока-

зом цього є той факт, що в однаковому зовнішньому ринковому середовищі завжди є на одному полюсі високоприбуткові, а на іншому — збиткові агроструктури. Певною мірою це зумовлено природними чинниками. Однак вирішальним є професіоналізм менеджерів усіх рівнів і рівень його реалізації. Вони, виходячи із даної кон'юнктури ринку, вирішують усі питання щодо створення умов ефективного функціонування й розвитку підприємства. Успіх справи зможуть забезпечити тільки високопрофесійні управлінські кадри і тому їхньому формуванню й ефективному використанню слід приділити належну увагу. На сьогодні, як справедливо зазначають вітчизняні науковці, "прикладі прибуткового господарювання мають місце майже скрізь. Але вони поодинокі виключення і є результатом таланта, енергії, самовідданості справі окремих людей, керівників, які забезпечують високоефективну роботу своїх підприємств. Більшість керівників, фахівців сільськогосподарських організацій неспроможні організувати високоефективне виробництво, подолати "супротив" макроекономічного середовища, інституційні обмеження та наслідки негативних природних факторів" [7, с. 288—289].

Отже, у системі внутрішніх факторів, що впливають на прибутковість, домінантне місце належить якості менеджменту. В умовах економіко-правового суверенітету сільськогосподарських підприємств менеджери усіх рівнів мають можливість проявляти новаторство і творчість як у їхній виробничій, так і комерційній діяльності. Про це свідчить досвід анклавів високоприбуткових агропідприємств, які функціонують в однаковому ринково-підприємницькому середовищі з усіма іншими господарюючими суб'єктами. Зрештою для цих агроструктур (як правило, інноваційного типу) несприятливий ціновий зовнішній чинник, як правило, не призводить до збитковості. А розмір прибутку дає їм можливість здійснювати сталі відтворення на інтенсивно-інноваційних засадах і забезпечувати стабільну й зростаючу прибутковість.

ВИСНОВКИ

Таким чином, сектор сільськогосподарських підприємств України функціонує на ринково-підприємницькій платформі. Кінцевою метою їхньої господарської діяльності є одержання й максимізація прибутку. Використання доступних статистичних джерел (на жаль, обмежених середніми і великими суб'єктами господарської діяльності) дає підстави стверджувати, що ринкова трансформація колгоспів і радгоспів у контексті прибутковості й рентабельності дала

від'ємний результат. Рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах в 1990 р. становив 42,6%, в 1995 р. 13,6%, в 2014 р. 29,8% [6, с. 54]. Водночас варто наголосити, що в останні роки значно зросла прибутковість сільськогосподарських підприємств. Так, якщо за 5 років (1995—1999 рр.) останні мали 1,7 млрд грн. середньорічних збитків при рівні рентабельності мінус 18,4%, то в послідуючі 5 років (2010—2014 рр.) вони одержали в розрахунку на рік 16,3 млрд грн. при рівні прибутковості 21,1%. Тобто сектор сільськогосподарських підприємств із збиткового перетворився в прибутковий. Здобутки галузі в цьому напрямі — очевидні. Але досягнута прибутковість сільськогосподарських підприємств недостатня для забезпечення їх інноваційного розвитку.

На прибутковість впливає низка внутрішніх, проміжних і зовнішніх факторів. Якщо ж зовнішнє середовище сприймати таким, яким воно сформувалося на даний час, у тій чи іншій галузі національної економіки, у її аграрному секторі зокрема, то вирішального значення набувають фактори внутрішнього порядку. Пріоритетними в їх складі є: 1) рівень розвитку системи техніка-людина; 2) розміри підприємства (в оптимальних межах); 3) менеджмент на рівні підприємства. Усі вони важливі, але з погляду вихідного моменту розв'язання проблеми прибутковості, на нашу думку, ключовим є останній фактор. Інакше кажучи, у системі внутрішніх факторів, що впливають на прибутковість, домінуюче місце належить якості менеджменту. В умовах економіко-правового суверенітету сільськогосподарських підприємств менеджери усіх рівнів мають можливість проявляти новаторство й творчість як у їхній виробничій, так і комерційній діяльності. Про це свідчить досвід анклаву високоприбуткових агропідприємств, які функціонують в однаковому ринково-підприємницькому середовищі з усіма іншими господарюючими суб'єктами.

Література:

1. Амбросов В.Я. Великотоварні підприємства як основа впровадження інновацій / В.Я. Амбросов, Т.Г. Маренич // Економіка АПК. — 2007. — № 6. — С. 15—19.
2. Завадський Й.С. Державне регулювання економіки АПК / Й.С. Завадський // Економіка АПК. — 1999. — № 1. — С. 69—72.
3. Коваль Л.М. Стан та проблеми формування матеріально-технічної бази аграрного сектора України / Л.М. Коваль // Агросвіт. — 2014. — № 12. — С. 3—7.
4. Полтавський Ю.А. Ринковий механізм діяльності новостворених агроформувань / Ю.А. Полтавський // Економіка АПК. — 2002. — № 6. — С. 92—97.
5. Саблук П.Т. Проблеми забезпечення дохідності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період / П.Т. Саблук // Економіка АПК. — 2008. — № 4. — С. 19—37.
6. Статистичний збірник "Сільське господарство України" за 2014 рік / Державний комітет статистики України. — К., 2015. — 379 с.
7. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: Збірник матеріалів Чотирнадцятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, Київ, 16—17 жовтня 2012 р. / Редкол.: Ю.О. Лупенко, П.Т. Саблук та ін. — К.: ННЦ "ІАН", 2013. — 762 с.
8. Юшкевич О.О. Концептуальні основи структуризації середовища розвитку сільськогосподарських підприємств / О.О. Юшкевич // Економіка АПК. — 2012. — № 1. — С. 78—83.

References:

1. Ambrosov, V.J. (2007), "Large-scale enterprises as the basis of innovation", *Ekonomika APK*, vol. 6, pp. 15—18.
  2. Zawadzki, J.S. (1999), "State Regulation of Economy AIC", *Ekonomika APK*, vol. 1, pp. 69—72.
  3. Koval, L.M. (2014), "Status and challenges of building the material-technical base of agrarian sector of Ukraine", *Agrosvit*, vol. 12, pp. 3—7.
  4. Poltavsky, Yu.A. (2002), "Market mechanism the activities of newly established agricultural structures", *Ekonomika APK*, vol. 6, pp. 92—97.
  5. Sabluk, P.T. (2008), "Problems of yield agricultural production in Ukraine in the post-industrial period", *Ekonomika APK*, vol. 4, pp. 19—37.
  6. State Statistics Service of Ukraine (2014), *Sil's'ke hospodarstvo Ukrainy 2014 [Agriculture of Ukraine in 2015]*, Derzhkomstat, Kyiv, Ukraine.
  7. Lupenko, Yu.O. and Sabluk, P.T. (2013), "The development strategy of the agricultural sector for the period to 2020", *Zbirnyk materialiv Chotyrynadtsiatykh richnykh zboriv Vseukrains'koho konhresu vchenykh ekonomistiv-ahrarynykiv [Proceedings of the fourteenth annual meeting of the All-Ukrainian Congress of Scientists agricultural economists]*, Kyiv, Ukraine, 762 p.
  8. Yushkevich, A.A. (2012), "Conceptual framework structuring the environment of farms", *Ekonomika APK*, vol. 1, pp. 78—83.
- Стаття надійшла до редакції 19.04.2016 р.*